

Петро Кравченко

КРАВЧЕНКО Петро Анатолійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, декан історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, проблеми сучасної політичної культури.

ІНТЕГРАТИВНІСТЬ ІДЕОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Ідеологічне поле сучасної України характеризується світоглядно-ідеологічними духовними пластами, які містять конфліктогенні діаметрально протилежні ціннісні орієнтації, мають різні ракурси і характер відображення суспільно-перехідних процесів, відповідають інтересам різних соціальних груп і угруповань. Соціальна підтримка цих ідеологічних напрямків неоднакова, що зумовлено різним рівнем їх розробки, соціокультурною основою і традиціями українського суспільства, соціально-духовною, психолого-етнічною специфікою, політичною зрілістю і зорієнтованістю носіїв тих чи інших соціальних ідей. Жодна з них не має очевидного пріоритету і широкої підтримки в українському суспільстві. Це свідчить не тільки про несформованість ідеологічних орієнтацій основних суб'єктів соціальних відносин у країні, але й про внутрішні трансформаційні процеси в самих цих суб'єктах. Останнє вказує на «розпорошений» світоглядно-ідеологічний стан українського суспільства та невизначену генеральну лінію його розвитку, а також на відсутність ідеології, яка б відповідала завданню соціальної та політичної інтеграції українського суспільства. У той же час спостерігається спроба пристосування цих ідеологічних напрямків до характерних умов суспільного життя. Це викликає появу «синтетичних» ідеологічних орієнтацій, таких як націонал-демократична, соціал-демократична, неокомуністична, ринково-інтеграціоністська, національно-радикальна тощо. При цьому їх синтетичність не набуває універсального характеру. У будь-якому разі особливості усіх існуючих у перехідних умовах ідеологічних конструкцій слід шукати в особливостях формування і діяльності основних суб'єктів ідеологічних відносин та їх світоглядно-ціннісних орієнтаціях.

За умови, коли демократичне реформування українського суспільства стикається з великими труднощами, багато хто вбачає причину цього в загальній нерозвинутості політичних та економічних основ демократії, однак не бере до уваги, що її найглибша підоснова міститься в культурі та ідеології. Парламентаризм, розподіл влади, вільний ринок, залишаючись традиційними атрибутами демократії, ще не дають надійної гарантії її збереження та успішного функціонування. В історії є чимало прикладів, коли диктатура легко уживалася з парламентом і ринком. Фінансова та промислова олігархія взагалі прагне до авторитарної форми правління, якщо вона, звичайно, захищає її інтереси. Демократія аж ніяк не є продуктом капіталізму, як прийнято вважати. Насправді це наслідок незворотних змін у духовному житті народу, народження особливого типу культури та ідеології, принципом існування яких є спосіб буття, вільна творчість та індивідуальне самовизначення. Економічна і політична свобода лише виявляє тієї індивідуальної свободи, яка утверджується даними типами культури та ідеології. Ось чому глибоко помиляються ті, хто вважає, нібито з кризи, що охопила всі сфери життя молодій Українській державі, можливо вийти за допомогою вольових зусиль влади, спрямованих на зміну політичного ладу та форм власності. Без постійної тривалої та цілеспрямованої освітньої роботи, без виховання людей у дусі індивідуальної свободи й особистої незалежності, без орієнтації на власні культурно-ідеологічні цінності й традиції, без внутрішнього відродження людської душі, свідомості та мислення, психологічних звичок і навичок справа демократизації суспільства не зрушить з місця, а, можливо, навіть зазнає невдачі. Політичні й економічні зміни, випереджаючи культурно-духовні, повертають суспільство на початкові рубежі, отже, приречені на невдачу.

Проголосивши себе самостійною державою, Україна, як і інші республіки на теренах колишнього СРСР, доклала немало зусиль для подолання того соціального надбання, що стримувало подальше реформування суспільства на нових засадах. Але з визнанням справедливої конкуренції, свободи економічної діяльності неодмінно виникає постійне питання: яким має бути ідеологічний каркас, що триматиме всю систему цінностей у нашому суспільстві? Адже сама собою не з'явиться структура етичних норм, здатних утримати кожного в межах раціональних механізмів соціальної дії. Лише ідеологічне (або релігійне) оновлення, на думку дослідників, може створити подібні системи норм і цінностей, які інтегрують суспільство [8].

Особливу увагу до контурів нової державної ідеології виявляють не тільки інтелектуали. Це запитання хвилює більшість громадян України, оскільки ідеологія охоплює найважливіші поняття, що базуються на фундаментальних цінностях, ідеалах існування, які цілеорієнтують, регулюють, мотивують життя на рівні високого.

Об'єктивно ідеологія як явище неодмінно притаманна суспільному життю, а тому замість безрезультатної полеміки на тему «чи жити з ідеологією, чи існувати без неї» значно раціональніше вести конструктивну розмову з точки зору її змісту, її суб'єктів, форм існування і функціонування в суспільстві.

Принагідно зазначимо, що теоретичні проблеми ідеології, зокрема її соціальна роль і функції, розроблені у спеціальній літературі достатньо широко, зберігаючи, що найголовніше, актуальність і в даний час [1].

Але поза увагою сучасних досліджень залишається питання інтегративності ідеології та її ролі у вирішенні соціальних конфліктів у сучасному українському соціумі. Пропонована розвідка є спробою не тільки поставити це питання, а й зробити певні висновки.

Особливо продуктивними, на наш погляд, для сучасного моменту є такі риси ідеології, як її системно-синтезуючий характер, спрямований на вирішення практичних завдань організації життя і діяльності суспільства, її орієнтація (навіть на мікрорівні) на довготривалі процеси, явища, тенденції і завдання суспільного розвитку. Ідеологія об'єктивно виконує функцію найвищої легітимації всього, з чим вона має справу у змістовному аспекті уявлень про світ і місце людини в ньому: з певним суспільним устроєм, соціальними відносинами, типами поведінки, способом життя, виступаючи в такий спосіб і як вольовий імпульс, що забезпечує тривалу організацію усього суспільного життя, і як джерело соціальної мотивації для окремої людини, соціальних груп, інститутів, суспільства в цілому. А тому повністю легітимація забезпечується не через умовні механізми, а через усвідомлення функціонування індивідуальної і суспільної психології. Альтернативне вирішення цих завдань неможливе, оскільки вони можуть розв'язуватися тільки за допомогою ідеології.

За умов моральної кризи сучасного українського суспільства було б недоцільним орієнтуватися на якусь певну модель суспільного розвитку, пам'ятаючи, що ми вже достатньо заплатили за ідеологічні експерименти минулих режимів і допущені при цьому помилки.

Якими б привабливими не здавалися так звані західні цінності і, навпаки, якого б осуду і зневаги не зазнавали наші цінності, все ж поспіх і необдуманість, відсутність чітких критеріїв при їх виборі, з огляду на ментальність і тривале підневільне минуле українського народу, можуть спричинити і вже спричинили ідеологічні метаморфози. Нігілістичне заперечення позитивних сторін минулого є таким же безпідставним і шкідливим, як і неприйнятність, ідеологічна самоізоляція, ігнорування західного ідеологічного ринку, котрий пропонує різноманітний вибір концепцій. Та, апелюючи до них, частіше без будь-якого критичного аналізу, слід пам'ятати, що західні цінності пов'язані зі свободою дій і особистою відповідальністю, тобто тим, чого в наших діях так бракує або (з огляду на останнє) що майже відсутнє. Західні цінності, фігуруючи в ідеологічній свідомості, є при цьому регулятивними моделями соціальної дії: там ліберальні цінності тісно пов'язані з інтересами. Це особливо важливо, оскільки ринкова економіка, якої прагне українське соціальне середовище, «розпочинається тільки тоді, коли в суспільстві є «масове єднання» цінностей, інтересів і моделей соціальної дії» [8].

Завдяки активному використанню радіо, телебачення, преси, відеосистем наше суспільство хоч і поступово, і не завжди критично, але все ж певною мірою починає засвоювати західні ринкові цінності і норми. До того ж у нас більше утверджується не справжній дух капіталізму — дух аскетичного раціоналізму з його вимогою високого професіоналізму, а здебільшого псевдокапіталістичний дух, що лише створює сприятливу атмосферу для злочинності. Наразі виявляється, що у тих структурах, які за своїм статусом є новими, зберігаються старі порядки і норми взаємовідносин (бюрократизм, зрівнялівка, грубість), ціняться не стільки ділові якості, скільки особиста відданість, підлабузництво, що далеке від «духу аскетичного раціоналізму».

Ми свідки навіть законодавче активного (чого варта тільки формальна «ваучеризація»!) псевдокапіталістичного духу перерозподілу, тоді як дух аскетичного раціоналізму спрямований на створення й упровадження нових матеріальних цінностей, на розширення ринку товарів і послуг. Не треба спеціально аргументувати, що хаотичний перерозподіл нічим не кращий колишнього планового, а в економічному, соціальному, політичному, правовому аспектах значно небезпечніший.

Практика сучасного буття переконливо засвідчує формування тенденцій до збереження рис звичного способу життя при незначних (мінімальних) змінах, соціальних катаклізмах. Так звані «нові українці» сьогодні прагнуть одержати більше грошей, щоб укласти їх у подальше розширення своєї «справи», не обтяжуючи себе подібними думками. Вони хочуть просто чудово жити, насолоджуючись буттям, не відмовляючись, щоправда, від «дармового» прибутку, їхні зусилля зовсім не спрямовані на активну інтенсифікацію праці (особливо законним шляхом) заради максимального збільшення своїх доходів. Це особливо спостерігається у сфері торгівлі, яка майже повністю приватизована.

При вирішенні державних справ уміння досягти компромісу, погодити складні питання є показником вищої культури порівняно із застосуванням сили, диктатом і методами, поширеними у минулому, які й тепер даються взнаки. Політологи уже звернули увагу, що наше сьогодення є періодом, коли дедалі більше переважає характерна тенденція в суспільному розвитку, а саме: послаблення радикалізму політичних рухів і течій, а також ідей, що становлять їхній зміст. Відповідно до цього демократизуються й конкретні засоби захисту цих ідей.

Як же забезпечити суспільну злагоду у сфері управління державою? На це запитання важко дати однозначну відповідь, адже в кожній державі щодо цього орієнтуються на конкретні умови, враховують економічне становище, увесь спектр політичних відносин, позиції політичних партій, дії їх лідерів тощо. Зрозуміло, що там, де існує розвинута партійна система, політичні партії, вдаючись до компромісу, активно впливають на формування та здійснення ефективної, демократичної за своїм спрямуванням політики. Яскравим прикладом цього може бути США, де при розбіжності в поглядах, а то навіть і боротьбі, яка точилася в різні періоди між політичними противниками, урешті-решт усі вони «свідомо чи несвідомо залишилися щасливими полоненими великого лібералізму» [7, с.3].

Такий підхід, на наш погляд, є перспективним і для України, де об'єднавчою основою могла б стати сучасна українська національна ідея. Нині про необхідність її формування багато говорять і пишуть, але до конкретних дій — обговорення цих проблем широким загалом — справа ще не дійшла [4].

Навряд чи є інший, справді демократичний шлях пошуків порозуміння в нашому суспільстві. Негаразди, які сьогодні в українському бутті панують, значною мірою пояснюються саме відсутністю злагоди між різними політичними угрупованнями щодо тактичних і стратегічних питань державотворення, ролі і значення національної Ідеї в розвитку українського суспільства.

Ідеї, які глибоко і всебічно відображають реалії життя, прискорюють соціальні процеси, орієнтують суспільство на подолання віджитого й становлення нового, прогресивного. У навколишньому світі точиться постійна боротьба ідей, і не завжди перемагають сили добра.

Національна ідея має своїм об'єктом націю або таку спільноту людей, яка прагне стати нею. Що саме в житті народу повинна відобразити національна ідея? В. Солдатенко і Ю. Левенець у колективній монографії «Українська ідея. Історичний нарис» (Київ: Наукова думка, 1995) зазначають, що «...в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот» [9, с.4]. Ці питання дійсно складні, і дати на них однозначну й своєчасну відповідь дуже важко. Хоч, уявляється, не вони визначають спрямованість національного життя. Спільним (і найголовнішим) у національній ідеї усіх народів є, на наш погляд, те, що в ній відображаються ідеал щасливого життя нації та шляхи його досягнення.

Для того щоб дати відповідь на основне питання національної ідеї (про щасливе, гідне людини й нації життя), народ повинен мати чітке уявлення, як формувалася їхня спільнота, які внутрішні й зовнішні умови існування нації, її роль в економічному, культурному й політичному світовому просторі та історична місія. Ці питання (як і відповіді на них) також є структурними компонентами національної ідеї і виконують допоміжну роль у її опануванні. Національна ідея структурується за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, релігійна, культурна, політична та інші ідеї нації) і диференціюється в часі на етапи (фази) свого розвитку. Ідея нації сягає вершини свого розвитку, органічної цілісності, коли визріває її політична складова — ідея побудови суверенної національної держави як необхідної умови і гаранта щасливого життя. Саме усвідомлення потреби політичного суверенітету народу, боротьба за його досягнення і побудова національної державності є головною ознакою нації як вищого рівня розвитку етнічної спільноти.

Сучасне українське державне відродження розпочалося в умовах, коли була відсутня чітко сформульована українська національна ідея. Українські політики і політологи не спромоглися дати однозначної переконливої відповіді на питання: що таке сучасний український народ, які внутрішні і зовнішні умови його існування, хто є нашими стратегічними спільниками, у чому істинний сенс щасливого життя нації, якими повинні бути стратегія і тактика розбудови Української держави. Не впоравшись із формулюванням сучасної національної ідеології, деякі політики вдалися до спроб заперечити українську ідею як щось непотрібне, а то й шкідливе. Але схаменулись, усвідомивши, можливо, що державне й національне творення — нерозривні процеси [3].

В умовах розбудови Української держави дається взнаки складність багатьох економічних, політичних, соціальних проблем, що зумовлює численні конфлікти на різних рівнях суспільства. У цей перехідний період поряд з новими існують і старі цінності, що сформувалися під впливом офіційної пропаганди минулих років. Тому, крім тих, хто визнає загальнолюдські цінності у сфері моралі, економіки, політики, є певні верстви населення, для яких приватна власність, багатопартійність, плюралізм думок, навіть відродження національної культури — це хибний шлях суспільного розвитку — руйнування всієї системи цінностей.

У цих умовах важливим фактором політичної й економічної стабільності суспільства є підвищення культури розв'язання соціальних конфліктів і в окремій групі, і на державному рівні [6, с.27 — 34].

Як же визначити рівень культури при розв'язанні конфліктів? На нашу думку, варто скористатися двома підходами:

- 1) можна взяти за основу порівняння визначені критерії. У цьому випадку зіставляємо поведінку людей під час конкретного конфлікту або в декількох конфліктах;
- 2) спрогнозувати ідеальну модель поведінки в конфлікті і порівняти її з реальною конфліктною ситуацією.

Скориставшись цими підходами, можна виробити модель культури індивіда чи групи (владних структур) у розв'язанні конфлікту на основі хоча б таких факторів, як ставлення до протилежної сторони, використані засоби для припинення конфлікту, мета в конфлікті. Визначені фактори дають можливість виділити кілька типів індивідів із певним рівнем культури при розв'язанні соціальних конфліктів. На поведінку (дії) в конфліктній ситуації впливають як природжені (темперамент, здібності), так і набуті соціальні риси (освіта,

світогляд). Наше суспільство відчуває гостру потребу в таких індивідах, котрі усвідомлюють, що боротьба необхідна і неминуча, але вона повинна вести до компромісу, оскільки перемога однієї сторони не принесе вигоди нікому. У цих умовах надзвичайно важливим є завдання максимального засвоєння теоретичного багажу, який нагромадила світова наукова думка в галузі конфліктології, а також прискорений розвиток вітчизняних досліджень, адже українське суспільство являє собою унікальну лабораторію, де проблеми конфлікту, скажімо, між культурою і владою досліджуватимуться на великому фактичному матеріалі.

Це тим важливіше, оскільки в сучасних умовах суспільного розвитку роль культури розв'язання конфліктів неухильно зростає, що пов'язано, по-перше, з необхідністю розв'язувати конфлікти в інтересах усіх конфлікуючих сторін. По-друге, суспільні форми діяльності людини урізноманітнюються в самостійній державі. По-третє, зростання культури розв'язання конфліктів сприяє розвитку особистості і розкриттю її творчих здібностей. По-четверте, з ростом культури всього населення розширюються можливості для зниження соціальної напруги між конфлікуючими сторонами. А це дає можливість спрямувати конфлікту русло конструктивної, творчої діяльності.

Водночас слід зазначити, що будь-який конфлікт між силами, які змагаються між собою (і які нерідко протистоять одна одній), не зникає після певного розв'язання, а лише переходить в інший стан, в іншу форму. Завершення соціального конфлікту обов'язково містить умову майбутнього конфлікту або може означати його перехід у стан прихованого протиборства. На загальний стан конфліктності впливають саме суспільство, його владні структури, котрі приймають різні ухвали, від яких залежить глибина і послідовність здійснення реформ у нашій державі.

Культура може об'єднувати і роз'єднувати людей [2, с.130 — 150]. Як доводить Е. Дюркгейм, засвоєння культури створює у членів певного угруповання почуття спільності, належності до однієї нації, одного народу, релігії. Водночас, згуртовуючи одних на основі якоїсь субкультури, вона протиставляє їх іншим, роз'єднуючи ці спільності, тому можуть виникати культурні конфлікти. Зазвичай виділяють три види конфліктів, пов'язаних із розвитком культури: аномія (порушення єдності культури у зв'язку з відсутністю чітко сформульованих у суспільстві соціальних норм), «культурне запізнення» (виникає тоді, коли зміни в матеріальному житті суспільства випереджають трансформацію таких складових духовної культури, як суспільні цінності, традиції, переконання, норми, форми правління тощо). Щодо третього виду конфлікту, то, згідно з гіпотезою Б. Малиновського, він зумовлений пануванням іншої культури і виникає в доіндустріальних суспільствах, а в наш час — у державах з перехідною економікою. Європейські цінності, поспіхом нав'язані іншій культурі, не тільки не сприяють об'єднанню двох різних культур, а, навпаки, створюють умови, що дестабілізують суспільство.

За своєю суттю конфлікт — це різноплановий, складноструктурований процес виникнення, взаємодії і трансформації глибинних чинників людської діяльності (потреб, інтересів, цінностей тощо). Він уособлює діалектику людського способу буття, його протиріччя, динаміку, взаємозв'язки між окремими індивідами і соціальними групами, між індивідами, соціальними групами і владою.

Безпосередньо основою конфлікту є протиріччя інтересів між людьми, яке, у свою чергу, детерміноване подвійною природою самого інтересу. Подвійність інтересу виявляється в тому, що він підпорядковує собі такі складові, які й усвідомлюються і не усвідомлюються людиною, тобто існують на підсвідомому чи й узагалі позасвідомому рівні. Реалізуючи інтерес, суб'єкт, як правило, здійснює такі перетворення, які раніше не були його наміром. Інтерес — завжди щось більше, ніж сутність намірів людини. Це означає, що інтерес водночас є і можливістю конфлікту; наміри і їх реалізація при цьому не збігаються. Якщо конфлікт узагалі (наприклад, побутовий, сімейний) визначається як «хвороба спілкування» [5, с.100], то конфлікт політичний треба розуміти як «хворобливий» вияв неузгодженості ідеологічних інтересів суб'єктів, що мають або прагнуть мати владу.

У духовному житті сучасного українського суспільства гостро постала і проблема формування та розповсюдження етнонаціональної ідеології. Усі етнонаціональні ідеології мають свої особливості в плані аргументації, обґрунтування власних позицій, проте майже однаково оцінюють минулу, сучасну і майбутню соціальну реальність з точки зору конкретно-етнічних інтересів і часто досить жорстко і вороже ставляться до іноетнічних позицій чи ідеологій. Віддзеркалюючи подібний процес, в Україні досить помітними стали прояви українсько-російської, українсько-татарської, європейської, польської, румунської та інших етноідеологій. Кожна з них, незважаючи на наявність спільних феноменологічних ознак, має суттєві змістовні відмінності, що ґрунтуються на психолого-ментальних і етнокультурних особливостях їх носіїв. Це має своїм наслідком не тільки тенденцію до протиставлення певних груп населення між собою за етнічними ознаками, але й відповідний рівень пірогресивності-регресивності тієї чи іншої етноідеології. На такий рівень впливає і статусний стан конкретного етносу, пов'язаний зі змінами чи перерозподілом статусних ролей у системі міжетнічних відносин на певному соціальному просторі в історично обмежений соціальний термін. Саме така ситуація спостерігається в сучасній Україні, де легітимна, конституційне закріплена юридично-правова основа подібних змін часто не знаходить адекватної соціально-психологічної підтримки з боку певної частини суспільства. Це сприяє формуванню і закріпленню відповідних принципів у змісті різних етнонаціональних ідеологій, які відображають нові реалії в сучасному стані того чи іншого етносу, його ставлення до інших етносів та бажані перспективи свого існування і розвитку на території України.

Але не всі етноси рівною мірою можуть бути активними і повноцінними суб'єктами етнічної форми ідеології, що залежить від рівня їх духовної зрілості та згуртованості, соціальної активності, Інтелектуального потенціалу, наявності національної ідеї тощо. Тому менш численні етноси часто є значно зрілішими суб'єктами ідеологічних відносин, ніж більш численні. Специфіку характеру прояву, активності й впливу різних форм етнонаціональної ідеології на політичну ситуацію в Україні, перш за все, визначає стан етнонаціональної ідеології українців як провідного етносу в ній. З причин особливостей історичної долі й духовно-ментальних рис, внутрішньої територіальної та культурно-мовної його роз'єднаності, духовно-морального стану української еліти тощо, українська етнонаціональна ідеологія за змістом, функціями і характером прояву є сьогодні досить складним і суперечливим явищем, їй доводиться балансувати між етноцентризмом та націоцентризмом. Специфічність умов функціонування українського соціуму заважає розробці й запровадженню остаточно визначеної офіційної державної ідеології. Адже на вищому державно-політичному рівні знаходить відображення гостра боротьба — конфлікт між різними політичними силами без очевидної перемоги якоїсь однієї з них. У центрі легітимне існуючих діаметрально протилежних поглядів на різні аспекти державної політики й діяльності залишаються розбіжності як навколо питання про політичний та економічний устрій України, так і стосовно ще більш гострого питання — про її політичне майбутнє як незалежної держави.

Література

1. Андрущенко В.П. Идеологическая эффективность культуры. — Киев, 1988. — 188 с.; Бистрицький Євген. Політик на філософія посткомунізму: горизонти методології // Політична думка. — Київ, 1995. — №1. — С.3 — 12.
2. Бистрицький Євген. Конфлікт культур і філософія толерантності // Політична думка. — Київ, 1997. — №1. — С.130 — 150.
3. Детальніше див.: Скаленко О. Рятівний потенціал національної ідеї // Сучасність. — Київ, 1997. — №10. — С.74 — 80; Розумний М. Без ідеї // Сучасність. — Київ, 1998. — №2. — С.84 — 87.
4. Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність // Матер. наук.-практ. конфер. 22-23 листопада 1996 р. — Київ, 1997.

5. *Ишмуратов А.Т.* Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. — Київ, 1996. — С.100.
6. *Томенко Микола.* Реальні та удавані конфлікти в українській владі // Політична думка. — Київ, 1997. — №1. — С.27 — 34.
7. *Харц Луис.* Либеральная традиция в Америке. — М., 1993. — С.3.
8. Человек в мире экономической реформы. "Круглый стол" ученых // Общественные науки и современность. — Київ, 1993. — №1. — С.32; Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимації // Політична думка. — Київ, 1996. — №1. — С.11 — 23.
9. Українська ідея. Історичний нарис. — Київ, 1995. — С.4.

Надійшла до редакції 17.03.2004 р.